

УДК 911.3

Тетяна Ключко

ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ФОРМУВАННЯ МІСТ-СУПУТНИКІВ КИЄВА ТА ПОШИРЕННЯ СУБУРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ТЕРИТОРІЇ КИЇВЩИНИ

Стаття присвячена аналізу історико-географічних особливостей формування міських поселень навколо міста Києва. Виділено причини самобутності та специфіку окремих поселень, їх функції та зони впливу. Дана характеристика взаємозв'язків міст-супутників і головного міста та вплив їх подальшого розвитку на місто-ядро. Визначено ознаки міст-супутників – близькість і доступність зв'язку з містом-ядром, невисока щільність населення, монофункціональність в сфері зайнятості населення. Показано вплив промислової революції та НТП на розвиток та поширення субурбанізаційних процесів.

Ключові слова: субурбанізація місто-супутник, передмістя, приміська зона, дачні поселення

Татьяна Ключко. ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕТРОСПЕКТИВА ФОРМИРОВАНИЯ ГОРОДОВ-СПУТНИКОВ КИЕВА И РАСПРОСТРАНЕНИЕ СУБУРБАНИЗАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ НА ТЕРРИТОРИИ КИЕВСКОЙ ОБЛАСТИ. *Статья посвящена анализу историко-географическим особенностям формирования городских поселений вокруг города Киева. Выделены причины самобытности отдельных поселений, их функции и зоны влияния. Дана характеристика взаимосвязи городов-спутников с главным городом и влияние их дальнейшего развития на город-ядро. Определены признаки городов-спутников, а именно близость и доступность связи с городом-ядром, низкая плотность населения, монофункциональность в сфере занятости. Показано влияние промышленной революции и НТП на развитие и распространение субурбанізаційних процесов.*

Ключевые слова: субурбанізація, город-спутник, пригородная зона, пригород, дачные поселения.

Tetyana Kliuiko. THE HISTORICAL RETROSPECTIVE FORMING TOWN- SATELLITES OF KIEV AND DISSEMINATION SUBURBANIZATION PROCESSES IN THE KYIV REGION. *The article analyzes historical and geographical features of the formation of urban communities around the city of Kiev. The reasons of settlements individual identity are emphasis, their functions and spheres of influence are determined. The interrelation of town- satellites to the main city and their further development influence of the city-core are characterized. The following elements as proximity and availability of communication with the city-core, low population density, monofunctional space are determined like satellite city identify. The influence of the industrial revolution and the development of Scientific Progress to dissemination suburbanization processes are shown.*

Key words: suburbanization, town- satellite, suburban area, suburbs, suburban communities.

Постановка проблеми та актуальність теми. Субурбанізація – це новий феномен кінця ХХ століття. Масовий відтік населення у приміську зону спричинений різними факторами та подіями. Зміни соціально-економічних умов території протягом років відображають взаємодію різноманітних процесів у суспільстві.

Територія Київщини пройшла довгий історичний шлях формування і становлення. Протягом років, створені в різні періоди поселення змінювали чисельність свого населення, функції і зони впливу, відбувалися стихійні міграції населення та забудова території.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато відомих вчених різних галузей знань досліджували різноманітні аспекти містоутворення. Питанням історії міст, а також процесам урбанізації і субурбанізації присвячено праці Ю. Пітюренка, А. Степаненка, В. Ковтуна, О. Гладкого, І. Гукалової, Є. Перцика, С. Проценка та інших. В історії розвитку Київщини значне місце посідає доба Київської Русі, науковим дослідженням якої займалися такі вчені як М. Грушевський, М. Котляр, О. Толочко, Л. Войтович та інші.

Постановка завдання та цілей статті. Вивчення міста, як специфічної суспільно-географічної моделі організації території та населення, в історичній ретроспективі його розвитку дасть можливість розкрити особливості формування певних поселень, проаналізувати причини їх самобутності, виявити специфіку структури зайнятості окремого поселення,

дослідити взаємозв'язки з іншими територіями та визначити роль і місце поселення на сучасній суспільно-політичній карті країни.

Метою даної праці виступає аналіз історико-географічних особливостей формування міських поселень навколо центрального міста - Києва, виявлення головних причин їх місцеутворення, характеру взаємозв'язків з містом-ядром та вплив їх подальшого розвитку на головне місто.

Виклад основного матеріалу. В процесі всестороннього дослідження розвитку території навколо міста Києва було виділено три часові відрізки для характеристики процесів формування міської мережі Київщини та приміської зони Києва . Це :

- княжа доба (IX-XII ст.)
- російська імперія (1721-1917 рр.)
- радянські часи (1922-1991 рр.)

Упродовж IX - початку XIII століття на політичній карті Київської Русі існувало порядку 15 великих удільних князівств. Київське князівство, землі якого в основних рисах сформувалися на початку другої половини XI століття, було одним з найбільш економічно розвинутих і густозаселених районів Русі. У писемних джерелах згадують про існування напередодні Батиевої навали на Русь на Київщині близько 80 міст, що свідчить про високий рівень урбанізації на той час.

Сам Київ, головне місто Київської землі, був одним з найбільших міст не тільки Русі, а й усієї середньовічної Європи, з чисельністю населення понад 50 тис. чоловік.

Поява нових поселень на території Київської землі відбувалася нерівномірно. Великі міські

центри, як правило, розташовувалися у лісостеповій смузі на підступах до Києва. Міста-фортеці, сторожові застави, що охороняли державний кордон Русі, знаходились вздовж південних рубежів.

Внаслідок зростання продуктивних сил на Русі, поглиблення процесів феодалізації, спричинених міжусобними війнами князів, на Київській землі з'явилася велика кількість нових поселень - міст, фортець, феодальних дворів, неукріплених сільських поселень.

Зростання і розвиток головного міста тісно пов'язані зі збільшенням феодальних дворів (володінь), більшість з яких являла собою не тільки оборонні фортеці, а й господарські та адміністративні центри.

Важливу роль у житті Київської землі відігравали міста Вишгород, Білгород (сучасне село Білогородка Києво-Святошинського району), Василів (сучасне місто Васильків), Юр'їв (сучасне місто Біла Церква), а також фортеці, які входили до оборонного кільця навколо Києва, такі як Треполь, Халеп, Чучин, Заруб, Пересечен, Торчевськ, Богуслав, Фастів та інші.

Вишгород (сучасне місто Вишгород) виник на відстані 15-20 км на північ від Києва, на правому 80-ти метровому березі Дніпра, біля переправи через річку [2]. Місто було обнесене шістьма земляними валами, на його окраїнах розташовувалися сторожові пункти. Це була північно-західна лінія оборони, одна з основних перешкод на шляху до Києва. Воєнно-стратегічне значення Вишгорода високо цінувалось київськими князями. Не менше значення місто мало у внутрішній торгівлі, чому сприяло географічне положення, та у розвитку ремісництва, продукція якого задовільняла потреби округи.

Ще один важливий пригород Києва – Білгород, що розташоване за 25 км. на південний захід від Києва. Зручне оборонне місцерозташування на високій плато, над заплавою річки Ірпеня, природні захисні рубежі всіляко сприяли процвітанню міста-фортеці.

Письменні та археологічні джерела свідчать про наявність на території Бориспільського району поселень та укріплених городищ часів Київської Русі. Одним з найдавніших укріплень Київської землі був "Город Саков" (нині с. Сальків Бориспільського району) [2]. Таким чином, Київ мав суцільну лінію оборони у вигляді міст-супутників, які слугували основними перешкодами до підступу до столичного граду.

Міста в основному були обнесені валами, на окраїнах розташовувалися сторожові пункти, наявність першокласних фортець і посаду надавало містам важливого воєнно-стратегічного значення, що високого цінувалося київськими князями. Більшість великих міст мали статус князівського міста. Та попри свою роль в оборонному, економічному, торговельному, церковно-релігійному житті Київської землі, ці міста не являли собою якоїсь самостійної політичної одиниці, а протягом усієї давньоруської історії виступали як пригород Києва. Князі на містах назначалися виходячи з інтересів Києва. Феодальні володіння у містах перебували у васальній залежності

від Київського князівства.

Під час монголо-татарської навали багато поселень було зруйновано, частково або повністю. Подальша історія краю невіддільна від боротьби українського народу проти іноземного поневолення.

Внаслідок приєднання правобережної України до Російської імперії в кінці XVIII століття, Київ став адміністративним центром новоствореної Київської губернії. Швидко почав набирати оберти промисловий переворот, у містах зростали промисловість, будівництво. З розвитком економіки, транспорту та завдяки притоку селян, звільнених від кріпацтва і змушених шукати роботу, різко зростає чисельність населення міста. Виникла проблема забезпечення міщан житлом. Щоб не допустити хаотичного будівництва і безвідповідальності за споруджене, були розроблені правила з основними вимогами до забудовників. Складено план міста 1861-1868 рр., почалася активна забудова Києва - як центральних районів так і околиць.

Будівництво залізничних доріг Київ-Ковель 1898 р., Київ-Одеса 1968 р. були стимулом до появи дачних поселень Боярка, Ворзель, Буча, Ірпін та інших.

Епоха індустріалізації вступала в силу. Спокійне, розмірене життя киян невблаганно відступали, разом і з чистим повітрям. Щоб компенсувати втрачене, саме тоді навколо Києва почали утворюватися дачні поселення.

Прототипом першого коттеджного містечка на території сучасної Київщини можна вважати дачне поселення, яке виникло в кінці XIX на початку XX століття внаслідок будівництва залізниці Київ-Одеса. В 1868 році на відстані 22 км від Києва було споруджено залізничну станцію біля с. Будаївка (сучасна територія м. Боярка) [3]. У 1870-х рр. на прилягаючому до станції краю лісового масиву було розплановано селище на 93 садиби. Запозичені з київських назви вулиць, Хрещатик та Липки, дають підстави стверджувати, що їхні автори вважали дачне селище суто київським утворенням. Лаврентій Похилевич у своїй праці «Сказання про населені місцевості Київської губернії» відзначив: "...Будаївка не иначе должна быть трактуема, как пригородом Киева; потому что не только содержит разнородное и разноверное население, число которого в данный момент определяется лишь приблизительно, не только служит резиденцією административных властей начиная от полицейского пристава; но пригород этот обзавелся уже лавками, складами, трактирами, питейными и увеселительными заведениями, шикарными постройками с садами и цветниками, даже летним театром".

Перші дачі споруджували багаті кияни виключно для свого користування. Відомими дачниками були Микола Лисенко (Боярка), Михайло Булгаков (Буча). На початку 1880-х років почали будувати київські підприємці й місцеві заможні селяни, щоб здавати дачні будинки в оренду. Втім, не лише заможні кияни ставали мешканцями дачних поселень. Для багатших призначалися прикрашені химерним різьбленням будинки в основному для проведення вільного часу за містом, відпочинку; люди середньо-

го достатку знаходили значно дешевше житло в пригороді, маючи постійне місце роботи в місті. Помешкання останніх часто мали вигляд менш вишуканий, а то й просто були звичайними селянськими хатами.

В кінці XVIII початку XIX століття Київ та його околиці переживав справжній дачний бум. Резиденція графині Н. Уварової в Ворзелі, приклад дачного модерну будинок 130/1 на проспекті Перемоги, казковий будиночок купця першої гільдії Миколи Чоколова на вулиці Стельмаха 20 в Ірпені – одні з небагатьох, які збереглися донині.

Загалом навколо тогочасного Києва виникло близько тисячі дрібних дачних поселень. Після смерті професора Київського університету, хірурга В. Караваєва, його земельні володіння (нині район Караваєвих дач) були розділені на 250 окремих ділянок та розпродані його онукою Ольгою. Засновниками дачного Ворзеля стали поміщик Йосип Пеховський і графиня Лідія Кичєва. Саме вони розділили свої землі для продажу більш як на 200 ділянок.

Навколишні міста і селища Києва перепрофілювались з оборонних фортець на містечка відпочинку та оздоровлення. Причиною цьому були не лише близькість та дешевизна сполучення з Києвом, а й добре організоване дозвілля. З Києва до дачних поселень у Ворзелі, Боярці, Дарниці можна було добратися на спеціальних дачних поїздах, які мали полегшену конструкцію. Літом з Дарниці ходив спеціальний «купальний» поїзд, який возив відпочиваючих на берег Дніпра.

Філософія дачного відпочинку кінця XX століття прагнула до своєрідного поєднання природи і цивілізації, пасторальних сюжетів та урбаністики. Проводячи літо в передмісті, міські жителі організовували там же спектаклі, концерти, безліч дитячих розваг. Таким чином, переносячи свій міський спосіб життя в сільську місцевість, при цьому займаючись садово-городними справами. Тобто, дачний рух є першими кроками сезонної субурбанізації.

В 1960 році було заборонено виділення земель під будівництво дач, оскільки в Радянському Союзі приватної власності не існувало. Дачні ділянки знаходились в чіткому регламентованому використанні членів садово-дачних товариств, а сама земля надавалася в безстрокове користування підприємствам, при профкомах яких і організовувалися дані товариства.

З появою капіталізму в містах інтенсивно розвиваються промисловість, зокрема такі галузі як сукновальна, салотопна, борошномельна, цукрова та інші. Відбувається концентрація виробництва. Особливо важливе місце Київська губернія посідала в розвитку цукрової промисловості. З 218 цукрових заводів, що діяли в Україні в 1856-1857 рр, на Київщину припадало 67.

Зростання суспільного поділу праці вело до збільшення міського населення. У 1845 році в Київській губернії налічувалося 101 місто й містечко. Міське населення становило 10,5 відсотка. Особливо швидко процес урбанізації відбувався на початку XX століття. Якщо в середині 1890-их років у Білій Церкві налічувалось 29 тис. жителів, Василькові - 18, Фастові - 9,5 тисяч чоловік, то в 1911 році в Білій

Церкві вже було 44, у Фастові - 13, Василькові 25 тисяч жителів.

У 1923-1930 роках із змінами в адміністративно-територіальному поділі дістали юридичне підтвердження міські поселення, що не мали статусу міст. До категорії міст у 1925 році була віднесена Біла Церква.

Цікавими з точки зору містобудування виявилися 30-ті роки минулого століття. Згідно Генплану 1934 року Київ та околиці мали перетворитися на полігон розвитку монументального стилю радянської архітектури під егідою тодішнього керівника СРСР Йосипа Сталіна. З різних причин дана ідея провалилась, залишивши на згадку Києву лише частину запланованих проектів.

Результатом грандіозних планів були не лише реалізовані проекти, а й десятки дрібних поселень робітничого класу, жителі яких були зайняті на будівництві газопроводів, транспортних розв'язок, ТЕС, залізниць тощо.

1950-60-ті роки - активна фаза формування міської мережі навколо Києва. Статус міста отримують Бориспіль, Боярка, Бровари, Ірпінь (1956 р.), Вишгород (1968 р), Вишневе, Кагарлик (1971 р.).

Для післявоєнної відбудови характерний "будівельний бум". Наприкінці 1970-х років, малі та середні міста Київщини забудовуються багатоповерхівками тодішнього радянського зразка. Будівельні організації скоротили у 2-3 рази строки спорудження житлових будинків, чим відкрили нові можливості для прискорення будівництва. Ведеться газифікація та електрифікація навколишніх територій столиці.

В перші роки індустріалізації розгорнулося будівництво нових і реконструкція діючих підприємств. Виросли нові промислові підприємства, зокрема завод "Транспортер" у Василькові, взуттєва фабрика і консервний завод у Білій Церкві.

Відбувається подальший розвиток промисловості: 1955 рік – деревообробний завод в Ірпені, 1959 рік стали до ладу підприємства порошкової металургії, пластмасових виробів у Броварах.

В період радянської влади значна увага приділялась соціальній сфері: зводилися лікарні, дитячі садки, школи, бібліотеки.

З Києвом містечка зв'язують маршрути, на яких регулярно курсують автобуси.

Швидкий розвиток промисловості сприяв зростанню малих міст та чисельності населення, поліпшенню культурно-побутових умов.

Отже, сучасні міста-супутники Києва це — до деякої міри давні форпости, згодом – адміністративно-торговельні осередки, які протягом своєї історії тісно пов'язані з головним містом. Поштовхом до активної забудови передмістя став промисловий переворот в Російській імперії. З розвитком транспортного сполучення виникають перші дачні поселення, які є прототипом сучасних коттеджних містечок. В радянські часи закріплюється спеціалізація міст і містечок.

Промислова революція і НТП призвели до шаленого темпу розвитку урбанізації. З одного боку, зростання і нарощення потенціалу міста – промислового, демографічного, економічного, призвели до

забруднення атмосфери міста викидами промисловості, перенаселення житлових масивів, транспортні колапси і т.п. З іншого боку, НТП призвів до зростання добробуту певних прошарків населення, в першу чергу міських жителів, для яких замський будинок є підтвердженням свого статусу. Сучасний варіант субурбанізації пов'язаний з високою вартіс-

тю життя в місті у поєднанні із загальним невисоким рівнем заробітку, що призвело до масової забудови садово-дачних ділянок навколо Києва.

Таким чином, проблеми міста, модний тренд нового способу життя та фінансова неспроможність проживання в самому місті, спричинили появу нового феномена ХХ століття - субурбанізації.

Список використаних джерел:

1. Lappo G.M. *Geografiya gorodov: Ucheb posobie* / G.M. Lappo. – М.: Gumanit. izd. tsentr VLADOS, 1997. – 480 s. [Ланно Г.М. *Географія городів: Учеб посібник* / Г.М. Ланно. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 480 с.].
2. *Istoriya mist i sil Ukrayinskoyi RSR. 10 tom. Kyivska oblast* / [Red. kol.: Rudych F.M. (holova red. kolehiyi) ta in.]. – Kharkivska knyzhkova fabryka im. M.V. Frunze, 1971. – 823 s. [Історія міст і сіл Української РСР. 10 том. Київська область / [Ред. кол.: Рудич Ф.М. (голова ред. колегії) та ін.]. – Харківська книжкова фабрика ім. М.В. Фрунзе, 1971. – 823 с.].
3. Kovtun V.V., Stepanenko A.V. *Goroda Ukrainy: Ekonomiko-geograficheskiy spravochnik*. – К.: Vischa shkola, 1990. – 277 s. [Ковтун В.В., Степаненко А.В. *Города Украины: Экономико-географический справочник*. – К.: Вища школа, 1990. – 277 с.].
4. Protsenko S.M. *Prymiska zona* / S.M. Protsenko // *Geografichna entsyklopediya Ukrayiny*. – Т. 3. – К.: «Ukrayinska entsyklopediya» im. M.P. Vazhana, 1993. – С. 84. [Проценко С.М. *Приміська зона* / С.М. Проценко // *Географічна енциклопедія України*. – Т.3. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1993. – С. 84].
5. *Rozmischennya produktyvnykh syl Ukrayiny: Navch.-metod. posibnyk dlya samost. vuvch. dysc.* / S.I. Dorohuntsov, Yu.I. Pityurenko, Ya.B. Oliyuk ta in. – К.: KNEU, 2000. – 364 s. [Розміщення продуктивних сил України: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. / С.І. Дорогунцов, Ю.І. Пітюренко, Я.Б. Олійник та ін. – К.: КНЕУ, 2000. – 364 с.].

Summary

Tetyana Kliuiko. THE HISTORICAL RETROSPECTIVE FORMING TOWN- SATELLITES OF KIEV AND DISSEMINATION SUBURBANIZATION PROCESSES IN THE KYIV REGION.

This paper provides evidence on the historical way of formation and establishment of urban areas around Kyiv metropolitan region from the time of Kyivan Rus to period of create independent Ukraine. Attention is focused on the main functions and the nature of relationships between satellite towns and major cities.

Analysis of historical sources makes it possible to assert that the ancient settlement – Vyshgorod, Bylgorod, Vasiliv, Yuriev, Fastyv, Peresechen, Trepol - around a powerful center of Kyivan Rus Kyiv were performed as outposts with military-strategic role, forming the main line of defense.

Over the centuries the nature of the relationship changed, especially clearly influenced by the Industrial Revolution. Transport, construction, industries are the main development factors of the suburbs in the nineteenth century. As a result, there were summer settlement, residential areas of the working class, small town builders and more around Kyiv. The reality of favorable environmental conditions and demands from the urban population in the suburbs formed village resort-style, very popular among the urban elite and intelligentsia.

Satellite city could identify the following elements - proximity and availability of communication with the city-core; low population density; monofunctional city (summer-resort, residential, industrial town). Historical retrospective of past events may us conclude that for a long time Kyiv city contributed to the development of related settlements with close social ties to the city core.

Key words: suburbanization, town-satellite, suburban area, suburbs, suburban communities.